

ЗАУВАГИ ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ ЗАПОРОЗЬКОЇ СТАРШИНИ У ФОРМУВАННІ КОМАНДНОГО СКЛАДУ ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Експансія Російської імперії у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї у другій половині XVIII ст. відбувалася за добре відпрацьованим і доволі ефективним, як довела попередня практика, сценарієм. Зазвичай він мав наступний вигляд. Спочатку певні території проголошувалися такими, що знаходяться під юрисдикцією Російської імперії, потім вживалися заходи для якомога швидшої їх інтеграції до власне імперії, тобто розбудови імперських управлінських, соціальних, економічних, культурних структур на новоприєднаних територіях. Зокрема, неабияка роль відводилася питанням інкорпорації місцевих соціальних еліт до імперської. Де шляхом залучення до співробітництва, підкупом, а де й репресіями російський уряд намагався схилити на свій бік пануючі соціальні еліти. Не мав особливих відмінностей процес розбудови імперської моделі і в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Кримсько-татарська феодальна верхівка була змушена почасті втікати, а почасті йти на співробітництво із росіянами в обмін на збереження частки прав та привілеїв. Не обійшли російські можновладці своєю увагою й іншу регіональну соціальну еліту – старшину запорозького козацтва.

Після подій 1775 р. козака верхівка внаслідок диференційованої політики російського уряду розділилася на декілька груп. Невеличка частина найбільш завзятих старшин, що до останнього боронили січові права та вольності, була репресована, їх майно конфісковано, а самі вони зазнали покарання різного ступеню. Ще одна, також нечисельна група старшин вийшла за межі Російської імперії й осіла в турецьких володіннях, де очолила задунайське січове товариство [7]. Нарешті, дехто з старшин та заможних козаків перебрався на терени Лівобережної України.

Більша частина колишньої запорозької верхівки залишилася на місцях. Вже 18 червня 1775 р. Г. О. Потьомкін вимагав від генерал-поручика П. А. Текелії "... о заслуженных же из них (старшин. - Д. К.) и достойных уважения людях прислать ведомость" У жовтні він ще раз нагадав про необхідність мати докладний реєстр дружньо налаштованих старшин. Вони залишалися на державній службі і мали право отримувати жалування та провіантське постачання [6, с. 111].

Крім того, старшина зберігала свої земельні володіння та майно. Наприклад, в салвогвардії від 30 липня 1775 р. на ім'я полкового осавула І. Малого значилося: "... запрещается чинить в тех зимовнике и дворе каких-либо и малейших обид и ограблений, но еще оттого защищать и поступать с ним и его людьми снисходительно и благородно" [5, с. 343]. В іншому документі – грамоті на земельну дачу підпоручику Андрію Байдаку від 12 червня 1777 р. – наказується: "... буде же найдутся там какие селения и зимовники то оным сколько они земли имеют в их владениях не препятствовать и в отвод не занимать" [13, с. 225]

Найбільш підприємливі старшини підключилися до земельних роздач, які якраз досягли свого піку у перші п'ять-шість років після знищення Січі на її колишніх теренах. Будучи добре обізнаними з географією краю та користуючись симпатією уряду, багато хто з колишніх січовиків не тільки закріпив за собою вже існуючі земельні ділянки, а й отримав нові, залюднив їх, розбудував господарство. Отже, вони перетворилися на поміщиків, і іноді доволі великих.

Проте в умовах дворянського панування безперешкодне володіння набутою землею та підданими міг забезпечити лише дворянський статус. Найпростішим шляхом до цього для колишніх запорожців було надбання табельного офіцерського чину. Відповідно до тогочасного законодавства, він автоматично надавав дворянство. Російські

можновладці сприяливо поставилися до цього бажання старшини. Всього, за нашими підрахунками, як мінімум 161 колишній запорожець став офіцером тільки в перші п'ять років після знищення Січі. Якщо взяти до уваги, що за даними відомості, укладеної за наказом П. А. Текелії, у серпні 1775 р. нараховувалося 197 старшин-землевласників [12, с. 169-170], то стає цілком очевидним той факт, що більшість запорозької верхівки спромоглася зберегти своє привілейоване становище, але вже у якості імперського табельного чиновництва. Наведені нами дані коригують думку відомого історика козаччини В. О. Голобуцького, що: "Непривілейована старшина, що залишилася на території Запорожжя і перетворилася на казенних поселян, представляла собою більшу частину всієї колишньої запорозької старшини" [6, с. 115].

Січовики, що здобули землі та табельні чини, стали повноправною складовою частиною регіональної соціальної еліти – дворянства Південної України. В списках землевласників Катеринославської та Херсонської губерній на початку XIX ст. є особи, яких ми можемо ідентифікувати як колишніх запорозьких старшин або їх родичів: капітан Височин (полковий старшина, власник 3250 дес. землі в Павлоградському повіті [2, арк. 230]), капітанша Вірменко (дружина січового полковника, а пізніше капітана О. Вірменка, власниця 4500 дес. землі та 70 селян в Катеринославському повіті [2, арк. 214]), прапорщик Перехристов (хорунжий, власник 4881 дес. землі та 114 селян в Павлоградському повіті [2, арк. 232 зв.]), дворяни Семен та Яків Рудь (сини полкового осавула, а пізніше підпоручника Миколи Рудя, володіли 13644 дес. землі та 72 селянами в Павлоградському повіті, крім того мали землі у співвласності з поміщицею Бельченковою [2, арк. 229 зв., 232]), капітан Остроухов (січовий полковник, власник 1500 дес. землі в Херсонському повіті [2, арк. 459 зв.]), капітан І. Я. Золотарьов (військовий товариш, власник 3000 дес. землі та 68 селян в Єлисаветградському повіті [2, арк. 540]), поручник Геенний (полковий осавул, власник 1683 дес. землі та 110 селян в Павлоградському повіті [2, арк. 229]), М. Ковпак (син відомого полковника О. Ковпака, власник 8345 дес. землі та 516 селян [2, арк. 224 зв.]) та інші.

Однак далеко не всі з тих, хто хотів отримати офіцерські чини, змогли одразу досягти бажаного. Гонитва за ними не вщухала і в 80-ті рр. XVIII ст. У збірці документів Г. О. Потьомкіна (Російський державний військово-історичний архів, Ф.52) зберігаються прохання більш ніж 80 старшин про надання їм армійських чинів [4, арк. 63-173].

Отже, чимало колишніх січовиків, що спромоглися отримати земельні ділянки, і навіть залюднити їх, постійно знаходилися під загрозою втрати набутого через відсутність дворянського статусу.

Блискучі можливості отримати офіцерський чин, а отже, й омріяне дворянство, відкрилися перед усіма бажаними, а не тільки перед колишніми запорожцями, з початком формування у 1787 р. Чорноморського козацького війська. Перспектива стати офіцером, дворянином та можливість отримати з земельного фонду ділянку або ж закріпити вже наявну приваблювали до служби доволі строкатий в соціальному відношенні люд. В козаки записувалися дрібнопомісне українське панство, колишні реєстрові козаки з Лівобережної України, купецтво, відставні офіцери та солдати, міщани, іноземці тощо. Але основна маса чорноморців була представлена колишніми запорожцями [6, с. 138-142]. Серед командного складу вони становили явну більшість. Проте іменний аналіз списків командного складу чорноморців дозволяє дійти висновку, що в переважній більшості до нового козацького війська вступили ті січові старшини, що не відігравали помітної ролі в період Нової Січі. На момент створення Чорноморського козацького війська вони не мали табельних офіцерських чинів і не були заможними землевласниками. Виключення становили лише декілька осіб. Це прапорщик Тимофій Котляревський (був полковим хорунжим), підполковник Сидір Білий (був військовим осавулом), капітан Харько (Захар, Харитон) Чепіга (був полковником), капітан Петро Велегура (був полковником), поручик Іван Неживий (був полковим старшиною),

капітан Семен Письменний (був отаманом), капітан Ігнат Писанка (був полковником), капітан Давид Білий (був отаманом), капітан Семен Письменний (був отаманом) та ще декілька осіб.

Зазначимо, що з моменту розгрому Січі минуло вже дванадцять років. За цей час ті представники старшини, що проявили господарські таланти, обзавелися землею та підданими, набули табельні чини, звикли господарювати, а не воювати. Та й вік більшості з них, вочевидь, вже був чималенький. Отже, для більшості з них перспектива військової служби нічого позитивного не мала. А ось для тих, хто не спромігся досягти успіху після руйнації Січі відновлення козаччини було тим шансом, використавши який можна було підвищити свій соціальний статус, а можливо, й добробут. Припускаємо, що не в останню чергу вступ до служби обумовлювався надією отримати військовий табельний чин, а за ним, відповідно, і дворянство. Це гарантувало узаконення набутої землі та підданих. Можливо, прикладом може слугувати історія колишнього військового хорунжого Мокія Семеновича Гулика. У 1784 р. він звернувся з проханням надати йому армійський чин. До цього М. Гулик у 1779 та 1782 рр. вже намагався стати офіцером, але невдало [4, арк. 17- 17 зв.]. Вочевидь, і третя спроба не завершилася успіхом, оскільки в списках чорноморських козаків у 1789 р. він названий козацьким полковником [10, с. 151] і тільки 1791 р. у списку, поданому для нагородження чинами старшин Чорноморського козацького війська, зустрічається секунд-майор і кавалер Мокій Гулик [9, с. 43].

Надії колишніх січовиків цілком виправдалися. Вже від самого початку формування війська почалося масове наділення старшин, що вступили до служби, армійськими офіцерськими чинами. Оскільки військо невпинно зростало, а командний склад під час боїв ніс втрати (тільки під час штурму Ізмаїла було вбито 5 та поранено 20 старшин та офіцерів чорноморців [10, с. 168-171]), то нагородження чинами траплялося досить часто. Крім того, чини надавалися за вербунок козаків [6, с. 136-137]. Так, у 1787 р. С. Білий та А. Головатий представили до нагородження чинами два списки. В одному було наведено 91 особа, в другому - 74 [6, с. 136]. 25 грудня 1788 р. за наказом Г. О. Потьомкіна стали прем'єр-майорами військовий писар та осавул, секунд-майорами - 9 козачих полковників, капітанами - 11 полкових старшин, поручниками - 46 полкових осавулів, прапорщиками - 75 полкових хорунжих. Всього офіцерами стали 143 особи [11, с. 79-80]. 10 лютого 1791 р. Г. О. Потьомкін видав ордер на ім'я кошового З. Чепіги, в якому сповіщав про надання чинів козацькій старшині (155 полкових старшин стало поручиками та 273 полкових хорунжих - прапорщиками, разом 428 чоловік). Ті, хто вже мав офіцерські чини, нагороджувалися наступними (2 - підполковника, 3 - прем'єр-майора, 10 - секунд-майора, 25 - капітана, 34 - підпоручика). Всього було нагороджено 502 чорноморці [9, с. 42-48].

У 1791 р. більша частина командного складу Чорноморського козачого війська вже мала офіцерські чини. З 732 командирів 584 особи були офіцерами від прапорщика до бригадира (ним був кошовий отаман З. Чепіга) і лише 148 - залишалися з козацькими рангами [10, с. 200-204]. Всі набуті табельні чини закріплювалися патентами відповідно до імператорської грамоти, жалуваній Чорноморському козацькому війську 1 липня 1792 р. [10, с. 215-216].

Від самого моменту створення козацького війська постало питання його поселення. В 1790 р. місцем розташування було обрано Буго-Дністровське межиріччя. Чорноморці одразу ж приступили до освоєння регіону. Вони засновували слободи, хутори, рибні заводи. Однак у 1792 р. було прийнято рішення про їх переведення на Кубань. В козацькому середовищі ця звістка викликала неоднозначну реакцію. Частина з них відмовилася переселитися. Окремі старшини взагалі числилися у війську лише формально. Завербувавши у козаки декілька найманців, вони отримували чини й одразу ж виходили у відставку [6, с. 136-137]. Не мали бажання покидати терени Південної

України і ті, хто мав тут маєтності. Отже, певна кількість колишніх січових старшин, отримавши табельні чини, тобто досягнувши поставленої мети, залишилися на місці.

Внаслідок переселення Чорноморського козацького війська на Кубань значна кількість колишніх запорожців покинула терени Південної України. Однак не всі з них залишилися на Кубані назавжди. Частина чорноморців, вислуживши відповідний табельний чин, воліла повернутися назад. Так, 1798 р. зазначалося, що 55 чорноморських старшин мешкало "на прежних жилищах" [10, с. 178], тобто в Південній Україні. Наприклад, серед поміщиків південного краю ми бачимо майора Гараджу (полковий старшина Іван Гараджа, з 1779 р. – капітан, з 1791 р. – полковник Чорноморського козачого війська в чині армійського секунд-майора, власник 6300 дес. землі та 91 селянина в Павлоградському повіті [1, арк. 230 зв.]).

Вирахувати колишніх чорноморців з-поміж сотень поміщиків Північного Причорномор'я та Приазов'я досить складно. Отримавши офіцерські чини, вони, за рідким виключенням, розчинялися серед чисельних поручиків та капітанів. Проте те, що вони були, підтверджують такі джерела, як документи комісії щодо розгляду дворянства Катеринославського намісництва. Так, рішенням комісії від 24 липня 1794 р. було визнано дворянином чорноморського полкового осавула в чині поручика Федора Білого. Разом з родиною він був занесений до другої частини Родовідної книги Катеринославської губернії [3, арк. 23 зв.]. Якби Ф. Білий продовжував служити у Чорноморському козацькому війську або жити на його теренах, справа nobilitації розглядалася б у канцелярії Головнокомандуючого Чорноморським військом [11, с. 80], а не на Катеринославщині.

Розгром Запорозької Січі призвів до втрати високого соціального статусу, що його мала січова старшина. Її частина, переважно січова верхівка, спромоглася адаптуватися до нових реалій й перетворитися на поміщиків. З-поміж них тільки одиниці зголовилися відновити козацьку службу. До служби у Чорноморське козацьке військо вступали переважно ті колишні січові старшини, що не спромоглися отримати табельні чини. Для них це був шанс набути землі та чини, тобто поліпшити свій добробут і соціальний стан. Саме вони становили більшу частину командного складу чорноморців. Вислуживши право на дворянський статус, старшини нерідко припиняли службу і поверталися до своїх маєтностей на півдні України. Маючи землі, підданих, офіцерські чини та дворянські дипломи колишні запорозькі та чорноморські старшини стали частиною нової соціальної еліти Південної України, що прийшла на зміну січовій верхівці та кримсько-татарським феодалам.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора. – Оп. 219. – 1830 р. – Спр. 8. О составлении комиссии для разбора татарских и греческих дворянских родов.
2. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 220. – 1804 р. – Спр. 1. Ч. II. О раздаче в Новороссийском крае земель.
3. Інститут рукопису. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – Ф. II. Історична колекція (Збірка Я. П. Новицького). – Спр. 24720. Дело предводителя дворянства Александровского и Мариупольского уездов. Дворянский род Бельых.
4. Російський державний військово-історичний архів. – Ф.52. Дела князя Потемкина-Таврического. – Оп. 1/194. – Спр. 311. Челобитные офицеров и старшин бывшего запорожского войска об определении на службу, награждении, производстве по службе, отставке и др.; аттестаты и формулярные списки.
5. Беднов В. А. Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1908. – Вып. 4. – С. 337-356.
6. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: Издательство академии наук Украинской ССР, 1956. – 415 с.
7. Каюк С. М. Задунайська Січ (1775-1828 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 1999. – 202 с.

8. *Короленко П. П.* Предки кубанських казаков на Днестре и Днепре. – Екатеринбург: Тип. П.Ф. Бойка, 1900. – 203.
9. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: (док. извлечены из Кубанского войскового арх.) / Собраны и изданы И.И. Дмитренко.– Бумаги Императрицы Екатерины II, Потемкина-Таврического, Суворова-Рымникского, Голенищева-Кутузова, де-Рибаса, де-Нассау-Зиген, П.Е. Потемкина, Меллера-Закомельского, Горича, Кречетникова, В.В. Каховского, М.В. Каховского, Ферзена, Мекноба, Гудовича, Пустошкина, Репнина, Толстова, Мордвинова, Жегулина, Габлица, Зубова, Дерфельдена и Дивова: 1787-1795 гг. – Спб.: Тип. Штаба Отд. корпуса жандармов. – 475 с. – Т.П.
10. Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415-1797 роки): до 210-ї річниці штурму Хаджибейського замку. – Одеса: ОКФА, 1999. – 400 с.
11. *Шевченко Г. Н.* Формирование черноморского дворянства в конце XVIII – начале XIX веков // Проблемы истории СССР. Вып. 6. – М., 1977. – С. 77-89.
12. *Щебальский П.* Потемкин и заселение Новороссийского края // Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей принадлежащих. – М.: В университетской типографии (Катков и К), 1868. – С. 130-143.
13. *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов для истории запорожских казаков. – Спб.: Типография И.Н. Скороходова, 1888. – XIX, 248.